

Az ifjú Németh László arcképe
(A Petőfi Irodalmi Múzeum tulajdona) Csigó László reprodukciója

Irodalmi városképek

Vargha Balázs

Németh László változatai a Budapest témára 1.

A „sötét szellem”

Ágnes, az *Irgalom* két kötetének hősnője beleolvass apjának naplójába. Annak a szerelemnek elemzésébe, amelyből ő született. S ezt olvassa egy helyen az anyjáról: „Irmának továbbra is alanyi kitörései vannak, legnagyobb hibája az a sötét szellem, amely mindenben gyanakvólag a rosszat keresi.”

Nem tudom, hogy az Ágnest meggyötrő és megvilágosító, dőlt betűs mondatokat valóságos családi erélyéből másolta-e át a regénybe Németh László, vagy ő maga stilizálta. Ágnes ugyanis — ez csöppet sem titok — az ő egyik női alteregója, s a regény az ő szüleiről szól, könyörtelenül, de irgalmasan. Mindenképpen bámulatos ez a napló, akár a tanár apa írta, akár író fia. Beható emberismeret és férfi vakság, szeretet és otrombaság fér meg benne egymás mellett.

Miért éppen ezt a mondatot emeltem ki belőle? Mert a feleségnek ez a jellemzése, amely ellentmondó megállapítások szövevényébe épül bele, tehát így magában nem is igaz — veszedelmesen ráillik Németh László egész írói módszerére. Ha nem is egyetlen, de nagyon erős sajátossága ez a gyanakvás.

Nem rossz módszer. Drámaírónak, regényírónak, történésznek, diagnózist felállító orvosnak egyformán ajánlható. Népének jövőt álmodó próféta is csak az lehet, akiben működik ez a sötét szellem, amely gyanakvólag mindenben a rosszat keresi. A rosszat is. Ennek az ellenőrző, gyanakodó automatizmusnak híján nem képes emberek és irányzatok mögé nézni az író, s hamarosan megészik az illúziók.

Németh László önmagára is kiterjesztette a „sötét szellem” módszerét. S ezzel át is fordította valami mássá. „Alanyi kitörései” mindenekelőtt maga ellen fordulnak. Mindenki gyanús, aki él, de ő maga a leggyanúsabb. Ez adja neki az erőt — amit őszintén csodálok —, hogy ugyanazt az életrajzi csomót háromszor-négyszer is kibogozza: regényben, esszében, önéletrajzban, s mindig találjon új terhelő adatokat.

Jó Péter, az *Utolsó kísérlet* című regénysorozat hőse parasztyerek, akinek az első kötetben beteljesedik a vágya: gimnáziumba mehet. A tanulás igényét Imre bátyja hevíti fel benne, ő oltja bele a latin varázsigét: *maiora canamus*. Jó Péter gyerekkora nem azonos Németh Lászlóéval. Nem is hasonlít hozzá. Legfeljebb unokatestvérek lehetnek. Imre bátyja viszont és Ottika néni, az ellentétek sisterségében élő házaspár, minden lényeges vonásukban egyeznek a modellel: Németh László szüleivel.

1940 körül, mikor már négy regény, hét kötet megjelent az *Utolsó kísérlet*ből, ezt írta a tervezett kötetek vázlatában: „Az a család, melyből származtam, rendkívül alkalmas volt, hogy a magyar mélységeket a magasságokkal, a magyarság közepét peremeivel összekösse. Apám hatalmas családjában... szellérfélétől püspökig minden találkozott — anyámék halódó budai udvarán pedig a magyar-

német urbanitás fonnyadásának voltam még tanúja. Életem is egy lexikon: terézvárosi, zsidó real, két pesti fakultás, orvosi, tanári, kézműves pálya, a Tanú enciklopédiája, rádiós esztendő, nőstül egy iparos családba, pusztai nyarak, történetkedés, politizálás, házépítés: mennyi fejezetem az üdvösségért küzdő lélek körül. De az Utolsó kísérlet mégsem lett én-regény, mint azt többnyire hiszik. Már hősenek is mélyebbről kellett jönnie s magasabbra jutnia, mint én jöttem s jutottam.”

Ennek a mélyből magasba szánt vonalnak valahol közepén kell hozzáillenie az író élete vonalához, amely — minden tragikus interpretációjának ellentmondva — mégiscsak így haladt: mélyből magasba.

A Fazekas utca

A mély az a bizonyos „halódó udvar” volt, a Vízivárosban, a Fazekas utcán. Nem társadalmi, hanem érzelmi mélység. *Magam helyett* című önéletrajzában írja: „Bizonyos, hogy az én fájdalomaim folyamának ez a Fazekas utcai ház a forrásvidéke... Erre az udvarra már nem felvillanó képekben emlékszem, hanem lelki életem máig tartó hőmpölygésével.” Itt sűrűsödött össze először, jóval a pubertás előtt, az apja és anyja csatáit figyelő gyerek belső zavara. Egészen a végső elszánásig: „Egy papírlapra is emlékszem; arra még a nagyapámnak írt levél betűivel írtam föl, hogy én öngyilkos leszek. Az „ö”-re nem tettem pontot, hogy rejtírás legyen.”

Milyen volt ez a Víziváros évtizedekkel ezelőtt? Önéletrajzában ilyen:

„Ez a Fazekas utcai ház még megvan; nem bontották el az Újvízvárosnak helyet csináló csákányok. Csak a nagy öblös kaput szégyelhetette a gazdája; olyan boltos, német kapu volt, amelyiknek a közepén egy kisebb ajtó nyílik. Ehelyett egy egyszerű szögletes kapucskát csináltattak... A házban tulajdonképp csak két jobbacska szállás volt: a kapualj két oldalán. Persze ezekben is a konyhán volt bejárás... Mi a baloldalon laktunk; apámék szobája az utcára nyílt; amiben mi gyerekek voltunk, az udvarra. Este nyolckor azonban az egész család átvonult a másik oldalra, ahol Gusztó néni csak az udvari szobáskákat tartotta meg, míg az utcai a mi diófaágypainkat és óriási mosdónkat ringatta... Villany még nem volt a házban; nagy petróleumcsillárok kormozták a plafont; vízcsap is csak egy volt, az udvaron...”

Ez így alig több, mint egy szociográfiai adatfölvétel: hogy élt a század elején egy tanácsalád egy ódon budai házban. A gyerekkor szükségszerű ambivalenciája költötte át ezt a helyszínt színpaddá, tragikus, hősiesség jelenet díszletévé.

A tragédia; elszakadása az anyjától. Hogy elvonta magát anyja szeretetrohamaitól („Hát én meg se csókolhatlak? Utáld az anyádat?”), az csak tünet volt. „Az apám megaláztatását nem bírtam elviselni. Ez annál is furcsább, mert apám elég nyugod-

tan tűrte a fejére szakadt szidalmakat. De én nem is annyira rajta, inkább az Érték megaláztatásán voltam főháborodva. Hogy az én apámat, aki olyan nyájas, higgadt és tudós, akit a diákjai olyan tisztelettel néznek: egy villogó szemű, gesztikuláló asszony így elborítható sértésekkel. Ezekből az ebédnél odacsapott szalvétákból, hálszobai perpatvarokból kaptam ízeletet a Világrend ferdeségéből.”

A hősiesség tetteket ábrándjaiban hajtotta végre. A képzeletében részre esett Magyarországot akarta (még jóval a háború előtt, Trianon előtt) újra eggyé forrasztani. „A zűrzavarnak ezt a képét alighanem egyik földrajzi játéknak köszönhetem. Karácsonyra egy szétszedhető térképet kaptam; Magyarországot azon kis karton megyékből kellett összeállítani... Máramaros megyéből indultam el. Ebben nyilván a Mackó könyveknek is volt némi részük. Színpadom gránátfái és orgonái voltak az őserdő; itt szerveztem meg én a törzset, amellyel a megyében rendet teremtettünk.”

A Medve utca

A Medve utcába járt elemibe. S ott lett húsz évre rá iskolaorvosa a Medve utcai polgári iskolának. Így hát gyerekkorának világát mutatja be a Medve utcai polgáriról írt nevezetes tanulmányában — amelyhez fogható egészségügyi, történeti, szociográfiai iskolaelemzést egyébként azóta sem írtak.

„A régi budai Fő út (ma Fő utca), az Országút (ma Margit körút) és Bécsi Kapu utca (ma Batthyány utca) háromszögében a legutóbbi évekig aludta csendes Csipkerózska álmát egy szelíd városrészt: a Felső Víziváros... Buda visszavétele óta a második, de legfeljebb a harmadik házmesterként hallgatta itt a régi Bomba térről (ma Batthyány tér) becsörgő villamost és az Irma téren pótlovat kapó omnibusz túlközlő szörnynyódaikat, anélkül hogy az új épületek, ezek a cifra, majd szögletes királyfiak a hosszú évtizedek során a kis városkába igazán behatolhattak. Még az utcák nevét sem rontotta el a nagy emberek téves kultusza: romlatlan Csalogány, Hattyú, Kacska, Fazekas, Gyorskocsi és Vitéz utcák keresztezik itt egymást zaj és rendőr nélkül (az ember nem is gondolná, hogy ezek is átkeresztelések; a Csalogány Öt pacsirta, a Vitéz Három nyúl utca volt valaha), s a hosszú átjáróházakban a háború után is éltek még bennszülött öregasszonyok, akik a régi lezárt kutat elkerülve a ház egyetlen vízcsapjánál felsívó budai németességgel szidták a betolakodó magyar házmestert, s dicsérték az agg tulajdonosnő leánderéit.”

Ez az utolsó mondat azért került bele iskolaorvosi értekezésébe, hogy külön is megadja a tiszteletet: a Fazekas utcai átjáróháznak, az ott uralkodó Gusztó néni és boszorkányra emlékeztető agg lakóinak. Már csak azért is, mert ez a környék, amely mostanában formálódik át véglegesen, már abban az időben is felemás

képet mutatott. „Az új palotáknak a városrendezők előírása szerint mélyen be kell húzódnok az öreg házikók közé, melyek így két mezelen tűzfal maradtak az elhagyott járda szélén, a sírból kiszólitva, mint a kivégzendő. Amikor az utolsó is megmutatja az utcának tetőtlen szobái kopott falfestékét, a fekete Medve utcájából valóságos Medve avenue lesz...”

Ezt a régi Vízivárost az *Irgalom* Ágnesével is úgy nézte végig, mint gyerekkori szorongások rengetegét. Csak éppen annyit mozdított el a képen, hogy Gusztó néni Frida néni nevezte, s egykori lakásukat a Fazekas utcából egy Margit körüti iskolába tette át.

„Még nem is volt hat óra, amikor a vízvárosi utcába ért, s ott a Körút tözsomszédságában már tőkéltes csend volt, mintha a csörömpölő villamos, a kivilágított kirakatok, a rohanó emberek — egy idegen Pestről törtek volna be a másfajta városzövetbe, melynek kettős kapujú, földszintes házaiban, dac s rezignáció nélkül, még mindig azoknak az élete vonta volna meg magát, akiknek a csontjait is kifordították azóta a szép biedermeier sírkövek alól a mostanában felszámolt vízvárosi temetőből. Azon a járdakövön kopogott a sarka, amelyen mint kislány ment, amikor még itt laktak a Margit körüti iskolában, a fölvert csönd még a régi szorongást is előhozta a házszögellések, kapualjak árnyékából, amellyel a délutáni hittanóráról iparkodott hazá a kora téli alkonyatokon.” Ágnes szorongása azonban nem a régi hittanórák emlékének szólt, hanem annak a kétségbeesett tervének, amely a nénihez hajtotta: pótotthont próbált szerezni apjának a felbomlóban levő helyett.

Séták Budán

Lajos, a *Bűn* Pesten kallódó falusi legénye keresett magának egy budai barlangot, vagy inkább odút, menedéknek. Onnan nézve nem is találta olyan rémítőnek a várost.

„Az ő hegye körül gügyorgott körös-körül Buda minden hegye: a város felé az, amelyiknek a kopasz tövében előző hajnalban állt, odább a kisebb, tornyos-kastélyos, alatta egy óriási rét; látta a Rózsadombot is, ahol a nővére szolgál; emerre napnyugat felé is csupa tetővel-fallal hullámoztak a kertes lankák s ő úgy ült itt középtűt, mint e csillogó-hullámozó város pástora.”

Ki lehet számítani, hogy a köfejtős hegy, ahol Lajos befészkelte magát, a Kissvábhegy volt, a kopasz a Sas-hegy, túl rajta a Gellérthegy, Hege-dűs Lóránt villájával, alatta pedig a Tabán hült helye az az óriási rét. De ez a budai körpanoráma, amit a regény megmutat, Németh László olvasóját egy másik körülpillantásra emlékezteti, s az apai ujra, amely ezt végigmutatja.

A Fazekas utcai udvaron „ég felé fordított popsival” olvasott rendszerint, mikor apja sétára szólította. S bár először nehezen esett neki ki-

tegni magát könyve és ábrándjai szövevényéből, a nagy séták öröme hamar elkapta. „Apám még köztünk is... lelkes földrajztanár volt; a budai hegyeknek az ő idejéből tudom a nevét. Egy-egy kilátóhegyről soká elgyönyörködünk, hogy Pest külvárosai, a Naszály, a mogoródi dombok hogy füstölögnek, ködlenek oda. Óbudán Árpád sírját nyomoztuk, erősebb Mátyás vadaskertjét, a Sas-hegyről Magyar törzsének a szállását, a Csepel Dunaszalagja körül... Most is előttem van, ahogy egy csomó diák közt a mutatóujját előre nyújtja. Szép, gondosan pödrott bajsa volt, de a feje már harmincéves korában kopasz; a kinyújtott mutatóujja meg a hüvelykje pedig pontosan mint a szilias nagyapámé.”

Ez a paraszti ujj, meg az egész jelenet Ágnes emlékeiben is pontosan így megmaradt. A változtatás, a regényíró gondos színezése itt mindössze annyi, hogy a diákfiúk oda-odapillantanak a magyarázó tanár úr lányára.

„Sétákat tett vele át Budára, — olvassuk az *Irgalom*-ban — néha a tanulmányi kirándulásokra is elvitte. Most is hogy előtte van a tükrösi nagyapára emlékeztető mutatója, amint a Jánoshegyi kilátóról, még a régi, fából ácsoltól, a Pesten túli kőd felé mutat, s a Naszály „vetülését” vagy a mogoródi csatát magyarázza. A fiúk magyarázat közben néha rá-rásandítanak, s ő olyan tisztává, boldoggá szíta magát ebből a tiszteletből, amelyet a kirándulást rendező, a szigort tréfával helyettesítő tanárról órá is átvittek. Ha kettesben jártak a hegyeket (az anyja nem szerette a céltalan, élvezettel össze nem kötött kirándulásokat), akkor is többnyire megmaradt tanárnak: az iskolai dolgairól meséltette, vagy Budapest kialakulását, a maga egyetemi hallgató korát magyarázta, hogy akkor hogy volt a Svábhegy, s mi volt a rakpartok helyén.”

Akinek az egyszer kinyújtott mutatóujja megragad tanítványai emlékeztetésében, az jó tanár. De a többi diákban, ha megragadt is, nem vert ilyen hullámokat az a mutatóujj. Ne is legyen a tanár olyan bonyolult érzelmi viszonyban a tanítványival, mint Ágnessal az apja. (Talán még az apa se legyen a gyerekével.)

Hogy az apja hogyan volt jó tanár, azt Németh László másképp is megírja az önéletrajzában.

„Apám fáradhatatlan volt a diákorom kieselésében. Nála Buda egész határa volt a tanterem, amelyet száz kis emlékek kötött tanítványai szívébe. Azok közé a ritka emberek közé tartozott, akiket a foglalkozásuk teljesen kielégít... Főlőlesleges feleletek helyett vártalan vázlatokat készítettett a fiúkkal. Később bámulva néztem ezeket a füzeteket: az elégséges tanuló is fölrázolta fejből Brazília partvidékét és kikötőit. Én sem voltam egészen rossz tanár, de ha jó anyagra akadtam, azt tülfeszítettem, mint magamat is. Öbenne megvolt a pedagógus erénye: a mértéktartás. Talán, mert magához bölcs volt. Nem eredményre tört, hanem harmóniára.”